

Світа робить короля

Анатолій Пахарев,
доктор політичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

**Той, хто має союзників,
вже не зовсім незалежний.
Гаррі Трумен**

**Часом політика кладе в одну
постіль дивних партнерів.
Ернест Гемінгвей**

Період після президентських виборів не зняв напруженості в українському суспільстві. Управління нової влади протягом восьми місяців не дозволяє об'єктивно проаналізувати стан всіх аспектів життя українського народу, адже в цих управлінських діях є багато суперечливих акцій і тривожних тенденцій, хоча незначний потенціал оптимізму в окремої частини громадян зберігається.

Внутрішньополітичний розвиток держав, які постали в результаті колапсу СРСР, відбувається переважно за західними схемами і сценаріями – із застосуванням технологічних прийомів, що відповідають буржуазному суспільству. Окремі цінності й ознаки західних демократій уже впровадженні в політичне життя колишніх „радянських народів” (президентські і парламентські структури, виборчі системи, багатопартійність тощо), а деякі (інститути громадянського суспільства, демократизація органів місцевого самоврядування, судова система, свобода ЗМІ) прищеплюються важко, іноді взагалі перебувають у зародковому стані.

Особливо слід наголосити на тому, що, враховуючи багатовіковий історичний досвід і політичну ментальність народів колишньої Російської імперії і Радянського Союзу, в політичних системах новоутворених держав політичне лідерство стало практично найдійовішим рушієм влади

та управління. Однак у новій політичній ситуації все частіше проявляється гостра суперечність: невідповідність особистісних якостей і гідності лідерів, які опинилися на верхівці державної влади, традиційним уявленням народів про вождя і володаря, котрі мають бути уособленням високої мудрості, справедливості і благородства.

Політичний аналіз пострадянського періоду засвідчує, що за півтора десятка років лідерами нових держав найчастіше ставали рядові політики з невисоким інтелектуальним багажем, середніми організаторськими здібностями та невисоким рівнем політичної культури. Як правило, такі особи ставали до керма державного управління завдяки корпоративній боротьбі правлячих еліт або з волі зарубіжних „благодійників”. Іноді за умов спрацювання обох чинників – тобто, внутрішньополітичного і зовнішньополітичного разом. Лідерів пострадянських держав з яскраво вираженою індивідуальною й незалежною позицією, на жаль, можна перелічити на пальцях однієї руки.

Враховуючи відданість більшості громадян пострадянського простору конкретним особистостям у ранзі загальнонаціональних лідерів, а також незначний особистісний потенціал деяких володарів вищої державної влади, помітно актуалізується і зростає роль найближчого оточення лідера, тобто його ідейно-політичних прихильників і послідовників. У боротьбі за владу команда лідера формує його політичну програму, визначає стратегію і тактику виборчої кампанії, вкладає й розподіляє фінансові та інші ресурси, організовує пропаганду й агітацію на користь свого обранця. Сам же лідер, у випадку успіху, зобов'язується максимально задовольнити запити й амбіції прихильників.

Сучасна політична наука має у своєму розпорядженні близько десяти концепцій, які розкривають сутність взаємовідносин лідера та його найближчого оточення.

Концепція „лідерство як взаємодія” визначає феномен лідерства як ефект групової дії. Західні політологи Е. Богардус, П. Пігорс, Р. Мертон та інші вважають, що лідерство виникає з активного процесу взаємодії та існує там і тоді, де і коли воно усвідомлюється й підтримується іншими членами групи. Отже, діяльнісний і ефективно працюючий лідер зазвичай керує тому, що соратники сприймають його як особистість, котра найбільш пасує ролі лідера [1]. З іншого боку, існує точка зору, що лідерство – це особлива роль всередині системи взаємовідносин, котра визначається взаємними очікуваннями лідера і його послідовників [2].

Американські політологи П. Херсі і К. Бланшар у своїй теорії „життєвого циклу” стверджують, що міра прояву влади лідера залежить від зрілості послідовників і виконавців. У поняття „зрілість” вони вкладають здатність послідовників нести відповідальність за свої дії та поведінку, а також бажання досягти поставленої мети на основі освіти і практичного досвіду [3]. Їх співвітчизник Е. Холландер, автор концепції

„кредиту довіри”, дійшов висновку, що ініціативність лідера залежить від того, наскільки послідовники усвідомлюють його компетентність та оцінюють його дії як такі, що відповідають нормам, прийнятим у їхній політичній організації.

Отже, поняття „кредиту довіри” визначає права лідера на нестандартність поведінки в певних межах. Прихильники видають своєму лідерові певні „кредити довіри”, які він може поповнювати або витратити залежно від правильності чи хибності своїх дій. Кредити довіри дозволяють використовувати їх для поновлення діяльності лідера. Невикористані кредити пов'язані з невдачами лідера стосовно очікувань послідовників, причиною яких може бути інертність лідера, робота „на себе”, слабка мотивація власних дій, несумісність у проблемах, які він вирішує, та інші негативні типи поведінки. Відтак поняття „кредит довіри” допомагає зрозуміти процес періодичного зміщення лідерів у міру зміни завдань і особливостей політичної ситуації [4].

Проблеми взаємовідносин лідера і послідовників розглядаються в численних концепціях: 1) „очікування – взаємодія” (автори Дж. Хоманс, Дж. Хемфілл, Р. Стогділл, С. Еванс та інші); 2) гуманістичних (Д. Макгрегор, К. Аргіріс, Р. Лайкер та інші); 3) атрибутних (Т. Парсонс, Р. Лорд, К. Мар та інші); 4) „обміну” і трансформаційного лідерства (Дж. Марч, Г. Саймен, Дж. Тібо, П. Блау, Т. Якобс та інші); 5) мотиваційних (А. Маслоу, Р. Хаус та інші); 6) ціннісних (Аристотель, Н. Макіавеллі, М. Вебер, Б. Рассел, К. Ходжкінсен та інші) [5].

Вдалих політологічних аналіз означених концепцій і теорій здійснила російська дослідниця О. Кудряшова, яка вивчала проблему лідерства в наукових центрах Великої Британії [6]. Ефективність дій лідера тісно пов'язана і залежить від ступеня зростання мотивації послідовників, зацікавлених в успіху висунутого політичного завдання, які цілеспрямовано прагнуть до його вирішення. Лідер посилює вплив на підлеглих, збільшуючи їх особистісну вигоду в разі успіху розпочатого заходу. Як правило, лідер прагне полегшити шлях своїх прихильників до особистісної вигоди, визначає засоби її досягнення, усуває перешкоди, збільшуючи тим самим можливості для виконання бажань соратників.

Політична практика пострадянського періоду виявилась розмаїтою, багатовекторною і дуже непередбачуваною щодо становлення і формування інституту лідерства. У новостворених державах персональне політичне лідерство складалося відповідно до політичних традицій, ролі і впливу політичних еліт, ментальності й політичної культури населення, місця і значення цих держав у світовій спільноті.

Так, у країнах Балтії, де у більшості населення переважають індивідуалістичні традиції, а політичні еліти слабкі й невиразні, лідерами загальнонаціонального масштабу, як правило, ставали іноземні (заокеанські) громадяни, котрі іноді приймали громадянство цих країн

майже напередодні їх призначення на посаду президентів. Відповідно, й найближче оточення таких лідерів формується з випадкових елементів, не поєднаних єдиною метою і спільною програмою дій. У таких політичних системах пріоритетним стає зарубіжний вплив, що визначає зовнішню і внутрішню політику держави.

У Білорусі та республіках Закавказзя спочатку до влади прийшли лідери, які називали себе демократами, і їх утвердження на владному олімпі пов'язувалося з досить широкою протестно-митинговою хвилею, котра скоріше характеризувалась руйнівною миттєвою силою, ніж перспективними розбудовчими тенденціями.

Зрозуміло, у таких лідерів не було професійних команд компетентних політиків і організаторів, а найближче правляче оточення більше нагадувало конгломерат випадкових політиканів та авантюристів. Не дивно, що лідерський стаж цих політиків був скороминучим (окрім хіба що вірменського лідера Л. Тер-Петросяна, який прийшов до влади з групою однодумців з Нагірного Карабаху). В Азербайджані та Грузії влада перейшла до випробуваних політиків радянської формації, які мали не лише вагомий управлінський досвід вищої проби, а й сформували навколо себе сильні команди компетентних у державних справах прихильників.

В Росії, Україні, Казахстані, республіках Центральної Азії політичне лідерство після серпня 1991 року перейшло до колишніх партійних керівників радянської системи, які різко змінили свої попередні політико-ідеологічні орієнтації. Досвід державної незалежності у цих країнах показав, що лідери, які спиралися на згуртовані групи послідовників і соратників, продемонстрували певне владне довголіття, а деякі й понині міцно утримують важелі влади.

Політична практика держав на пострадянському просторі демонструє різні шляхи і методи формування найближчого лідерського оточення. По-різному складаються взаємовідносини лідерів з послідовниками, які іноді в чомусь співпадають з концептуальними положеннями світової політичної науки, а іноді подають такі новації, котрі аж ніяк не могли передбачити вчені мужі.

Найчастіше лідери приходили до влади, маючи досить активну і компетентну групу послідовників. Подальша їх політична доля багато в чому залежала не лише від основоположних успіхів чи невдач у соціально-політичній, міжнародній та інших сферах життя суспільства, але й від монолітності й відданості найближчого оточення. Хоча траплялися випадки, коли правлячі клани деяких лідерів були неспроможні встояти проти тиску опозиційних сил і поступалися державною владою суперникам (Грузія, Киргизстан).

В Росії зміна загальнонаціональних лідерів (Б. Єльцин – В. Путін) відбулася в результаті різкого падіння авторитету першого президента

і посилення протестного потенціалу в суспільстві щодо його зовнішньої і внутрішньої політики. Схожий сценарій спостерігався і в президентській виборчій кампанії в Україні 1994 року, коли розчаровані політикою Л. Кравчука виборці віддали перевагу, як тоді здавалося багатьом, реально-прагматичній програмі Л. Кучми. Треба відзначити, що лідерська зміна в Україні відбувалася в умовах жорстокої соціально-економічної кризи, повної господарської розрухи, масового безробіття і руйнації фінансової системи. Країна не мала Конституції, не існувало більш-менш виразної законодавчої бази, котра могла б регулювати взаємовідносини в суспільстві.

Десятирічне перебування на верхівці влади Л. Кучми стане предметом дослідження багатьох суспільствознавців у майбутньому, коли можна буде відкинути сучасні пристрасті й об'єктивно розглянути всі аспекти життя та розвитку українського суспільства та української державності в цей період.

У контексті цієї статті автор вважає можливим звернути увагу лише на проблему формування і становлення президентського найближчого оточення, яке безпосередньо впливало на хід соціально-економічного, внутрішньополітичного й духовного розвитку суспільства та міжнародного становища країни. Навряд чи варто заперечувати те, що Л. Кучма основу свого найближчого оточення формував за принципом земляцтва, яке передалося йому у спадок від політики Л. Брежнєва – В. Щербицького. Призначення на вищі державні посади П. Лазаренка, В. Пустовойтенка, Ю. Тимошенко, В. Горбуліна та інших – яскраве тому свідчення. Дотепні вітчизняні публіцисти назвали це явище „новим приходом дніпропетровської сім'ї”.

Однак часта зміна Прем'єр-міністрів та багатьох інших вищих посадовців свідчила про нечітку соціально-економічну й політичну програму Президента і слабкість, ненадійність його найближчого оточення. Можна зробити висновок, що президентське оточення Л. Кучми не мало міцного кадрового підґрунтя, а змінювалось якісно й кількісно залежно від політичної кон'юнктури.

Найбільш рельєфно і політично гостро проявився фактор „лідер і послідовники” в Україні в період підготовки і проведення президентських виборів 2004 року. Фактично боротьбу за президентську владу вели два угруповання політичної еліти, які за своїм соціально-економічним і політичним складом практично нічим не відрізнялися. В обох таборах були відомі в країні політики, представники сильної чиновної бюрократії, олігархічні клани, представники політизованої верхівки інтелігенції, елітарна частка засобів масової інформації. Обидва угруповання прагнули знайти опору і підтримку у зовнішньополітичній сфері.

Лідером провладного угруповання став прем'єр-міністр В. Янукович. Опозиційне угруповання очолив В. Ющенко.

Фактичне суперництво за владу цих двох угруповань української політичної еліти розпочалося задовго до президентських виборів. Передвиборчу парламентську кампанію 2002 року є всі підстави вважати початком наступної жорсткої боротьби за президентство. Саме тоді консолідувалися блоки, виявлялися союзники й тимчасові попутники, підписувались явні і таємні компромісні угоди. Тобто, відбувалася звичайна політична торгівля, притаманна всім без винятку західним демократіям. Отже, в країні сформувались дві потужні політичні сили, які реально претендували на завоювання вищої державної посади в Україні.

Інтрига боротьби за президентство загострювалась також наявністю найширших конституційних повноважень, наданих главі держави (повний і одноосібний контроль над всією вертикаллю виконавчої влади і місцевим самоврядуванням), і прагненням колишнього Президента, при підтримці значної частки парламентарів і політичних партій, реформувати політичну систему країни, передавши повноваження формування уряду і контролю за його діяльністю Верховній Раді, тобто перетворивши президентсько-парламентську республіку на парламентсько-президентську. Для цього необхідно було змінити низку статей Конституції України.

Однак спроба змінити конституційні статті провалилась у квітні 2004 року не без старань опозиції. Логіку дій багатьох опозиційних депутатів можна зрозуміти. Навіщо поступатися практично монаршими привілеями, наданими Президентом Конституцією, у випадку перемоги на виборах?

Однак є сенс коротко розглянути процес формування і передвиборчої поведінки двох основних угруповань політичної еліти сучасної України у боротьбі за президентство.

Політичний альянс В. Ющенка сформувався в умовах передвиборчої кампанії 2002 року, організаційною та ідейно-політичною основою якої стали блок „Наша Україна” і блок Ю. Тимошенко, а також Соціалістична партія України на чолі з О. Морозом, хоча в парламентських виборах ці структури виступали самостійно. Географічними плацдармами альянсу виявились західні регіони республіки, Київ, деякі центральні області, де був найбільший вплив правих і правоцентристських партій. У новообраному парламенті ці політичні структури зміцнили свою монолітність, поповнивши свої лави за рахунок депутатів-одномандатників з числа олігархів і націонал-радикалів.

До президентських виборів В. Ющенко зі своїми послідовниками і союзниками готувався старанно й цілеспрямовано, опрацьовуючи не лише програмні й організаційно-тактичні положення, але й удосконалюючи ідейно-політичну оснастку, яка стала передвиборчим помаранчевим брендом, названим „революцією”. Вся кампанія проводилась завдяки значним фінансовим ресурсам, які щедро надали не тільки вітчизняні

олігархи, а й зарубіжні (переважно, американські) джерела та приватні фонди.

Ідеологічним центром став майдан Незалежності, на якому було споруджено досить комфортне наметове містечко, заселене привезеними, переважно із західних регіонів, прихильниками, яким виплачувались грошові кошти, кийівською владою надавалось харчування та концертно-гомінкі розваги. Крім того, на майдан направлялась студентська молодь (окремі ВНЗ припинили навчання на два – три тижні). Пікети біля урядових будинків, Центровиборчкому, а також галасливі маніфестації центральними вулицями столиці стали звичним атрибутом побуту киян.

Слід звернути увагу на те, що команда В. Ющенка в умовах передвиборчих баталій продемонструвала стійку єдність і монолітну однозначність, що значно посприяло успіхові в третьому турі голосування. Не секрет, що активність керівної групи команди В. Ющенка іноді була схожа на нестримну агресивність і безапеляційність, які спонукали деяких громадян замислитися, чи справді новий кандидат у Президенти несе суспільству справжні демократичні цінності, чи не ховається за пропагандистським демократичним антуражем образ майбутньої диктатури. Однак такі думки, на щастя чи на жаль, в умовах передвиборчої боротьби виникають у небагатьох. Лише реальне управління суспільством, результати державного володарювання можуть повністю висвітлити політичний образ і характер тріумфу, справжні цілі й закиди найближчого оточення і прихильників.

У перемогу В. Ющенка на президентських виборах 2004 року неоцінений внесок зробили його найближчі соратники та прихильники, більшість з яких були лідерами політичних партій, парламентських фракцій, комітетів і комісій, фінансово-промислових кланів та інших політичних, юридичних, державних і економічних структур. Серед верхівки найближчого оточення майбутнього Президента були Ю. Тимошенко, П. Порошенко, О. Зінченко, О. Мороз, А. Кінах, В. Пинзеник, О. Омельченко, В. Стретович, Р. Безсмертний, М. Томенко, Ю. Костенко, Б. Тарасюк, Ю. Луценко, Р. Зварич, Є. Червоненко, О. Турчинов та інші. Як з'ясувалося після виборів, активними прихильниками В. Ющенка стали голова Верховної Ради В. Литвин та численні народні депутати, котрі формально належали до проурядового табору, а також деякі міністри й інші чиновники вищого ешелону влади. Після перемоги новий Президент по-лицарськи виконав свої передвиборчі зобов'язання перед послідовниками й прихильниками, призначивши їх на вищі державні посади.

Передвиборчий блок В. Януковича формувався важко і в часі значно поступався організаційним заходам опозиції. Після численних консультацій і узгоджень, а іноді й силового тиску, який не знімав амбіційні плани деяких лідерів суспільно-політичних структур, до осені

2004 року сформувався передвиборчий блок В. Януковича. Ідейно-політичним і організаційним його центром стали Партія регіонів та СДПУ(о), а також парламентські фракції цих партій. Крім того, до альянсу увійшли Народно-демократична, Аграрна (опісля перейменована на Народну) партії, „Трудова Україна”, прогресивні соціалісти, профспілки та інші дрібні суспільно-політичні організації центристського та лівоцентристського спрямування. Президент Л. Кучма робив неодноразові заяви про підтримку і симпатії до свого Прем'єр-міністра. До перевибірчої команди провладного кандидата в президенти увійшли відомі в Україні громадські діячі: В. Тигипко, В. Пустовойтенко, В. Медведчук, В. Рибак, В. Богатирьова, Н. Шуфріч, В. Литвин, О. Стоян, Н. Вітренко, В. Коновалюк, регіональні лідери Донбасу, Криму, Харківщини, Дніпропетровська, Запоріжжя та ін. Як засвідчив післявиборчий період, деякі особи з цієї команди лише формально входили до коаліції.

Однак проурядовий блок розраховував на успіх, який визначався як суб'єктивними, так і об'єктивними чинниками. Крім об'єднання в блок досить впливових суб'єктів українського політичного процесу і помітної когорти політичної еліти, прихильники В. Януковича робили ставку на сприятливі соціально-економічні показники, котрі виявилися під час періоду прем'єрства їхнього лідера. Пожвавилися деякі галузі промисловості і сільського господарства, в країні щорічно зростав ВВП, зберігалась відносна стабільність цін на продукти харчування і товари широкого вжитку. Було ліквідовано багатомільярдну заборгованість із зарплати бюджетників, мінімальні пенсії підвищили удвічі, наблизивши їх до прожиткового мінімуму. Приносила економічні плоди прагматична зовнішня політика.

Зрозуміло, ці досягнення не мали стійкого характеру і це ще не був період стабілізації. Проте це вже не було кризою. Прихильникам В. Януковича здавалося, що перемога буде забезпечена за рахунок означених внутрішніх та міжнародних реальностей.

Але життя перекреслило ці очікування, ще раз підтвердивши, що логіка політичної боротьби і логіка житейського стану часто не співпадають. І навряд чи можна заперечувати те, що команда послідовників і найближчих соратників В. Януковича виявилась професійно й організаційно-ідеологічно слабо підготовленою, не налаштованою на жорстку політичну боротьбу. Вона досить часто проявляла самовпевнену безтурботність і необачливість. Провалилися й повністю себе дискредитували політтехнології, які працювали на прем'єра, у тому числі й зарубіжні.

Період після президентських виборів не зняв напруженості в українському суспільстві. Управління нової влади протягом восьми місяців не дозволяє об'єктивно проаналізувати стан всіх аспектів життя

політичні інститути і процеси

політичні інститути і процеси

українського народу, адже в цих управлінських діях є багато суперечливих акцій і тривожних тенденцій, хоча незначний потенціал оптимізму в окремої частини громадян зберігається.

У політичному житті вже настав новий передвиборчий період – обрання у березні 2006 року нового складу народних депутатів України.

Чи відбудеться справжнє оновлення політичної системи держави? Чи відбудеться ефективне реформування соціально-економічної сфери в інтересах більшості населення? Чи набудуть чинності справді демократичні інститути громадянського суспільства?

Все це поки що запитання, відповіді на які можуть з'явитися лише влітку – восени наступного року. А поки що політичні еліти, команди різних політичних лідерів переймаються проблемою парламентських виборів, прагненням завоювати для себе якнайбільше депутатських мандатів.

Література:

1. Див.: **Кудряшова Е. В.** Лидер и лидерство. - Архангельск, 1996. - С. 24 - 25.
2. Там само. С. 28.
3. **Hersey P., Blanchard K.** Management and Organizational Behavior. 4th ed. N.Y., 1982.
4. **Hollander E.** Emergent Leadership and Social Influence // Leadership and Interpersonal Behavior. - N.Y., 1961. - P. 45.
5. Див.: **Кудряшова Е. В.** Згадана праця. - С. 72 - 115.
6. Там само.